

Святослав ТЕРСЬКИЙ

ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА-АГЛОМЕРАЦІЯ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЛЬВОВА: ЗАУВАЖЕННЯ ДО СИСТЕМНОГО ВИВЧЕННЯ

Питання ранньої історії Львова є важливою складовою археології княжої доби, тому його неможливо ґрунтовно з'ясувати поза ширшим галицько-волинським контекстом. Як відомо, розвиток поселенських структур великих міст Галицько-Волинської держави підпорядковувався певним закономірностям. Особливо багато паралелей можна провести між структурами головних волинських міст, розташованих суцільною смугою вздовж межі лісової та лісостепової зон. Львів, заснований у долині р. Полтви на межі Малого Полісся та галицького Опілля, географічно належить до басейну р. Західний Буг. Тому природно шукати паралелі його територіальній організації, насамперед, серед волинських міст.

Автор детально вивчав територіальні структури Володимира, Лучеська, Пересопниці та ряду менших міст Волині. Задовільному збереженню їх давніх культурних напластувальних сприяло, в одних випадках, перенесення центру поселенської активності, в інших – періодичний занепад самих міст. Завдяки цьому в культурних шарах виразно формувалися т.зв. закриті комплекси. Їх поступальний розвиток чергувався з періодами занепаду, які найпростіше зафіксувати на пам'ятках. Наявність таких комплексів, що включали, окрім масового матеріалу, предмети із вузьким датуванням, допомагає з'ясувати проблему датування археологічних пластів. Завдяки цій особливості культурних шарів волинських міст вдалося вибудувати власну хронологічну шкалу.

Інша справа – археологія Львова – міста, яке поступально, без помітних періодів занепаду, розвивалося на одному місці майже вісім століть. Поведені за цей час розбудови, ландшафтні зміни та, подекуди, суцільна забудова території створили проблему належного фіксування давніх культурних напластувальних археологічними методами.

Упродовж останніх десятиліть запропоновано декілька спроб каталогізувати інформацію стосовно підсумків різночасових розкопок¹. У єдину систему зведено різні за інформативністю та достовірністю хронології дослідження, що, природно, викликало певний скепсис частини науковців². Тому щирі намагання з'ясувати питання ранньої історії міста за умови недостатньої якості джерел та недосконалої методики їх інтерпретації часто приводили до хибних висновків. Отже, ключовим питанням археології Львова залишається правильне датування масового археологічного матеріалу.

¹ Діба Ю., Петрик В. Планувальна структура до локаційного Львова // Семінарії “Княжі часи”. – Львів, 2002. – С. 40–59; Бандрівський М. Археологія найдавнішого Львова // Вісник НТШ. – Львів, 2006. – Ч. 35. –

С. 23–26; Мацкевий Л. Археологічні пам'ятки Львова. – Львів, 2008. – С. 70, 81–82.

² Див. у цьому збірнику: Лазурко О., Шніцар М. Матеріали княжої доби в історичній частині Львова. – С. 21.

Аналізуючи матеріали розкопок Олексія Ратича на Високому замку, а також розкопів інших дослідників (1992 р., територія сучасного ринку “Добробут”, зокрема), автор дійшов висновку про систематичне зістарення здобутих тоді матеріалів³. Сприяло цьому усталене до того в науці уявлення про нібито тотальну зміну матеріальної культури України у середині XIII ст., тоді, коли насправді щось подібне відбулося лише наприкінці XIV – на початку XV ст., уже за нових історичних умов як наслідок припливу західних колоністів, серед яких було чимало ремісників. Свідченням цього є непоодинокі знахідки характерних для періоду з-перед середини XIII ст. енкалпіонів, причорноморських амфор, половецьких казанів у закритих комплексах навіть пізнішого часу⁴.

Свого часу автор уклав докладний історичний нарис археологічних робіт у Львові станом на 2005 р.⁵, опрацьовано низку колекцій з розкопок у центральній частині міста, здійснено власні археологічні спостереження за поширенням давніх культурних напластувань в різних частинах Середмістя і його околиць⁶. Завдяки цьому встановлено недоведеність присутності культурних пластів з-перед середини XIII ст. поміж матеріалами проведених до того часу досліджень⁷. Натомість на конкретних прикладах показано, що в середньовічних культурних шарах, зазвичай, найпотужнішими є пласти XIV–XV ст. Вони присутні в усіх розкопах першої надзаплавної тераси правого берега р. Полтви. Найдетальніший аналіз їх формування, зокрема, проведено за результатами розкопок 1997 р. на узбіччі головного для Львова кінця XIII ст. Ринкового майдану. Дослідження на площі 500 м² дали змогу встановити функціонування поряд кварталу східних купців та ремісників⁸. До речі, глибший аналіз імпорту, зокрема східного, допоміг би в майбутньому краще хронологічно розрізнити культурні горизонти.

Натомість, лівий берег р. Полтви вивчений вкрай недостатньо. Досі середньовічні археологічні матеріали тут фіксувалися лише на урочищі Клепарів (територія сучасного пивзаводу), де, зокрема, виявлено датований у вузьких часових межах скарб празьких грошів⁹.

³ Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 130–158.

⁴ Лазурко О., Шніцар М. Середньовічний скарб культових речей зі Львова // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 16. – С. 339–349.

⁵ Терський С. В. Археологічні виставки; Археологічні дослідження; Археологічні музеї // Енциклопедія Львова: У 6-и т. – Львів, 2007. – Т. 1: А–Г. – С. 101–112.

⁶ Див.: Терський С. В. Многослойное поселение на территории исторического центра г. Винники близ Львова // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э – V в н. э. Материалы Международной археологической конференции 10–14 октября 1994 г. – Тирасполь, 1994. – С. 19–22; Його ж. З далекого минулого княжих Винник під Львовом // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1994. – Вип. 2–3. – С. 22–38; Його

ж. Археологічні дослідження Львівського історичного музею у Львові та околиці (роботи 1995–2006 рр.) // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів Сьомої Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам’янець-Подільський, 2017. – С. 336–339.

⁷ Терський С. В. Високий замок у Львові: археологічний коментар // Галицька брама. – Львів, 2006. – № 1–2(133–134): Високий замок: незалежна експертиза. – С. 28.

⁸ Його ж. Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень) // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ; Галич, 1998. – С. 61–64; Його ж. Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2004. – Вип. 7. – С. 332–338.

⁹ Оприк В., Рожко М. Скарб срібних монет з вул. Клепарівської у м. Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 393–406.

Лише 2016 р. під час розвідок, які автор провів спільно з краєзнавцем Назаром Кравцем, вперше виявлено сліди давніх культурних пластів на терені пізнішої Цитаделі. Як відомо, основний комплекс споруд Цитаделі зведено упродовж 1852–1856 рр. на південній околиці Львова на горах Вроновська, Каліча, Пелчинська (Познанська), що в результаті значних земляних робіт утворили велике плато. Після проведення такого перепланування культурні шари, як вважалося, загалом, мали б бути знищені. Очевидно, саме тому сюди не навідувалися археологічні експедиції. На проведені тоді значні переміщення ґрунту вказує рів та вал при головній споруді Цитаделі – центральній триповерховій казармі, що має біля торців дві квадратні в плані, триярусні вежі з гарматними та стрілецькими бійницями. Рови глибиною близько 5 м з кам'яними контрескарпами влаштовані також навколо чотирьох самостійних веж, розташованих на кутах плато. З південної, напільної, сторони кутові вежі поєднує високий вал, крізь нього проходила в'їзна брама Цитаделі. Для захищеного сполучення між центральною казармою та вежами прокладено заглиблені шляхи, надійно прикриті земляними брустверами¹⁰. Внаслідок проведених земляних робіт частина давніх культурних напластувань мала б бути похована у підощвах валів, а решту, навпаки, викинута на поверхню.

Саме на поверхні насипу валу, облаштованого з ґрунту, виїнятого з рову південніше описаної центральної триповерхової казарми, вдалося зібрати кераміку культури лійчастого посуду, періодів пізньої бронзи (фракійського гальштату?) та XII–XIV ст., крем'яні відщепи. Ці знахідки дають підстави припустити, що вигідні для облаштування поселень пагорби лівого берега р. Полтви активно підключено до формування міської агломерації Львова від самих початків його історії.

Городище, яке могло існувати на горі Вроновських (Шембека), варто пов'язувати з контролем над давньою Сокільницькою дорогою біля самого півніжжя узвишшя, а також, дорогою на Галич річковою долиною поруч. Натомість, відомий з писемних джерел XIV ст. монастир святого Юра, розміщений аналогічно, у сприятливому для оборони місці, контролював дорогу на Перемишль.

Як відомо, на узгір'ях над давньою Сокільницькою дорогою краєзнавці у XIX ст. фіксували доісторичні кургани та рештки, ймовірно, ідола (святилище?)¹¹,

¹⁰ Піняжко Т. О. Львівська Цитадель. – Львів, 2008.

¹¹ Див.: Pauli Ž. Starożytności Galicyjskie. – Lwów, 1840. – S. 5 (“W zachodnio-południowej stronie miasta Lwowa, wznosi się nad zakładem naukowym imienia Ossolińskich dość wysoka góra dziś Wronowską zwana, przypie-rająca do góry Kaliczej (Mancomontium) i do szanców tureckich. Dawniej nosiła nazwę góry Szemberka i pamiętna jest r. 1672 w oblężeniu Lwowa przez Turków, którzy na takąową działą swe wytoczyli. Na szczycie tej góry obok nowszemi czasy utworzonego rondelu, spostrzegamy ogromne płyty kamienne koło siebie leżące i ile się zdaje nie naturą, lecz rękami ludzkiemi złożone. Szczególniejszy kształt tej góry okrągłej, nad całą okolicą panującej, pomienione płyty do owych podobne, jakie przy dawnych pogańskich ołtarzach napotyamy, kilka tam-

że wykopanych popielnic wnioskować każą, iż miejsce to jeszcze za czasów pogaństwa religijnym obrzędом było poświęcone. Na szczególniejszą jednakże uwagę zasługuje posąg, dawniej ziemią zartyty, dziś do połowy odkopany i w zachodnio-północnej ścianie tarassu stojący, ile się zdaje jeden z najstarożytniejszych pomników Lwowa. Jest on z jednej ogromnej sztuki piaskowca, z przodu tylko wyrobiony, w tyle nad głową pozostała nierówna bryła, co prowadzi na domysł, że był niegdyś wmurowany. Głowa prawie bez szyi okrągła, lewa ręka spoczywa na piersiach, prawa zaś opuszczona na dół; u spodu rodzaj pasa. Reszta odłamana może dotąd gdzie jeszcze w ziemi spoczywa. Cała wysokość posąga przechodzi półtora łokcia, szerokość zaś u dołu koło pasa wynosi trzy ćwierci łokcia. Kto wie azali nie jest to jakoweś bożyszczce dawnych pogańskich

знахідки кам'яних сокир та ножів¹². Аналіз давньої топографії за мапою 1766 р. навіть дозволив свого часу розмістити на північному виступі узгір'я середньовічне городище¹³. Однак, упродовж усього ХХ ст. археологам так і не випало нагоди підтвердити присутність тут археологічних пластів та з'ясувати їх культурну належність.

Виходячи з наведених фактів, апріорі вартувало б допустити, що у Львові діяли ті ж закономірності при формуванні міської території, що й в інших великих волинських містах, виражені через концентрацію життя навколо річкової заплави. До такого висновку автора підштовхнув аналіз результатів археологічних пошуків попередників, а також власних досліджень.

Так, до певної міри головною містотворчою віссю Львова випадає визнавати р. Полтву, не розділяючи, відтак, її береги на міський та приміський. Адже для згаданих волинських міст ріки (Лука, Стир, Стубла) були об'єднуючим, а не роз'єднуючим фактором. Саме в долинах рік вирувало ремісничче та торговельно-сервicedне життя, яке потребувало близької води. До певної міри, це засвідчили також результати згаданого вивчення території на місці нинішнього ринку "Добробут".

Завдяки проведеним упродовж останніх тридцяти років розкопкам встановлено, що освоєнню долини р. Полтви передувала низка давніших поселень. Зокрема, за доби енеоліту вздовж балто-чорноморського вододілу виникли укріплені поселення культури лійчастого посуду на території Малих Грибовичів, Ситихова, Винників (ур. Жупан та Лисівка). Їх розташування у вигідних для оборони місцях свідчить про складні відносини з сусіднім пізньотрипільським населенням, яке просувалося з боку Поділля. На території пізнішого Львова могли існувати, щонайменше, два таких городища – на Замковій горі та Цитаделі, де зібрана кераміка відповідного походження.

Свідченням заселення доби бронзи є окремі знахідки в районі Цитаделі, парку Знесіння та поодинокі кургани (парк Івана Франка тощо).

Наступним археологічно помітним заселенням долини р. Полтви в межах Старого міста стали порівняно потужні напластування культури фракійського гальштату, зафіксовані на правому березі на пл. Підкови у 1993 р.¹⁴, на місці будівництва підземного переходу в СІП № 62 по вул. Театральній у 1982 р. та 1992 р. на місці планованого будівництва готелю "Золотий лев" (тепер ринок "Добробут"). Виявлення 2016 р. тогочасних матеріалів на протилежному, лівому березі р. Полтви, ймовірно, здатне вказувати на наявність там укріпленого центру, характерного для цієї культури.

З пізньоримської доби помітною кульмінаційною зоною в заселенні долини р. Полтви став мис біля підніжжя Замкової гори, вздовж краю першої надзаплавної тераси якого у більшості розкопів, починаючи від 1992 р.¹⁵, віднайдено матеріали та споруди черняхівської, празької, райковецької культур. Очевидно, поселення поступально розвивалося упродовж IV–X ст.

Значно менше слідів періоду підпорядкування Побужжя Київській державі. Виразні поселення X–XII ст. відомі поза межами Старого міста, зокрема,

naszych przodków, sama niekształtna rzeźba wskazuje już na najodleglejsze czasy, a wkleśle oczy służyły może do wkładania drogich jaśniejących kamieni...").

¹² Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 168.

¹³ Діба Ю., Петрик В. Планувальна струк-

тура... – Рис. 12.

¹⁴ Див., наприклад: Могитич Р. Розкопки на площі Підкови у Львові // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1997. – Ч. 8. – С. 67–71.

¹⁵ Див.: Лазурко О., Шніцар М. Матеріали... – С. 17.

на Знесінні (здогадне городище “Святовитове поле”), по вул. Науковій, у підльвівських Чишках¹⁶ тощо. Для цього періоду археологи зауважили певне скорочення заселення даної території, що є характерним для галицько-волинських земель загалом¹⁷. Систематичні дослідження, проведені в Старому місті від 1970-х років, поки, на нашу думку, не дають достатніх підстав виділяти стратиграфічні горизонти XII – початку XIII ст. Навряд чи зручна для заселення долина р. Полтви стояла пустою, проте малоімовірно, аби поселення, що існували тут, мали шанс перерости у місто. Головною перешкодою покликаний був стати сусідній Звенигород, куди стікався увесь додатковий продукт з обов’язкової для міст такого рангу округи – 30 км – добовий перехід війська.

Розвитку поселенської структури в долині р. Полтви дав шанс переможний похід хана Батия у 1241 р., коли несподівано для володарів Галицько-Волинської держави стали очевидними переваги укріплень на одиноких пагорбах із крутими схилами. Падіння Звенигорода визначило потребу побудови нового адміністративного центру великокнязівської влади – нового пункту збору податків. Князівській фортеці на Замковій горі серед інших укріплень, які з’явилися у цій частині держави, не було конкурентів. Саме князі будували монументальні споруди храмів і сприяли появі масштабних міських укріплень, яких, безперечно, потребував новий князівський центр. Лише у добре захищеному місці могла відбутися концентрація численних економічно активних переселенців – німців, вірмен і т.зв. “сарацинів”¹⁸.

Проблемою системного археологічного вивчення Львова є майже повна відсутність стаціонарних досліджень широкими площами. Для прикладу, навіть розкоп “Золотий лев” (1992), який системно досліджували з рівня кінця XVIII ст. до материка, з різних причин не дав змоги сформувати надійну хронологічну колонку львівських старожитностей, не говорячи вже про фіксування у стратиграфії відомих з писемних джерел пожеж. Зокрема, здивування викликає датування ряду системних розкопок досліджених споруд широким періодом – кінцем XIII ст.–1381 р.¹⁹, враховуючи відоме знищення Львова військами волинського князя Дмитра-Любарта²⁰.

Отже, в історичній частині Львова на сьогодні не досліджено закритих комплексів та, взагалі, культурних нашарувань, які можна було б надійно датувати XIII ст. Також, попри значні земляні роботи останніх років²¹, не доведено безперервної тяглості упродовж X–XIII ст. поселення на території Замкового (старостинського) передмістя.

¹⁶ Терський С. В. З історії міста Винники (IX–XIV ст.) // Міжнародна археологічна конференція “Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр”, Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994. – С. 39–40; Його ж. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році. – Львів, 1996. – С. 73–75.

¹⁷ Филитчук М. А. Слов’янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, 2012. – С. 146; Пшеничний Ю., Ткач В. Городище Медунова гора біля с. Мирогоща і пов’язаний з ним мікрорегіон у слов’яноруський час // Археологія & фортифікація

України. Збірник матеріалів П’ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції / Відп. ред. В. С. Травінський. – Кам’янець-Подільський, 2015. – С. 136–137.

¹⁸ Терський С. В., Овчинников О. Г., Войнаровський В. М. Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 295–314.

¹⁹ Могитич Р. Розкопки... – С. 67–71.

²⁰ Про це див.: *Joannis de Czarnkowi. Cronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica. – Leopoldis, 1872. – Т. 2. – С. 630.*

²¹ Див.: Лазурко О., Шницар М. Матеріали... – С. 15–22.

Важливим моментом розгляду питання формування поселенської структури – агломерації ранньосередньовічного Львова є врахування пам'яток з обох берегів р. Полтви: ріка не роз'єднувала, а, навпаки, об'єднувала їх. Адже відомо, що її лівобережжя розвивалося завдяки проляганню тут важливих доріг: на Перемишль та Галич, а також до найближчих соляних джерел Прикарпаття в районі сучасного Дрогобича (т.зв. Сокільницький шлях). Мабуть, шляхи на Перемишль (теперішня вул. Городоцька) та Галич, а також Белз були головними структуротворчими вісями міста, сформованого на кордонах Звенигородської, Белзької та Перемишльської земель. Натомість, Сокільницький шлях, правдоподібно, виник як відгалуження шляху на Галич, що мав починатися від відомого ще з XV ст. мосту через р. Полтву поряд з південно-західним рогом укріплень Середмістя²².

А, загалом, проблема із з'ясуванням археологічного образу міста виникла в результаті цілеспрямованої політики знищення науки. Навіть отримання дозвільних документів для проведення археологічних досліджень державні чинники зараз сприймають лише як власний “комерційний проект”.

*Львівський історичний музей
Національний університет “Львівська політехніка”*

²² Крип'якевич І. Історичні проходи по Львову. – Львів, 1991. – С. 115–116.